

במזרח התיכון מגלים מחדש את היהודים

ח"כ לשעבר קסניה סבטלובה*

מאי 2020

א. מבוא

סדרת הרמדאן המדוברת "אום הארון" שמתארת את חיי הקהילה היהודית בכווית בשנות ה-40 של המאה הקודמת, גרמה לדיון סוער ברחבי המזרח התיכון על יחסי יהודים וערבים. לא במקרה סדרה כזאת משודרת דווקא בערוץ MBC הסעודי, למרות ביקורת נוקבת של תנועות ה-BDS וארגוני האסלאם הקיצוני. זהו חלק מתהליך מתמשך בעשור האחרון של דיאלוג בין-דתי יהודי-מוסלמי והתקרבות הדרגתית של מדינות ערביות ומוסלמיות ליהדות וליהודים. התהליך ניכר במפגשים הרשמיים ובביקורים של רבנים בבירות הערביות, בשיפוץ, חידוש והקמה של בתי כנסת בקהיר, מרוקו ובדובאי, במסרים מפייסים מפי מנהיגים ערביים, בשינוי חקיקה במספר מדינות, בהתבטאויות חיוביות מפי אנשי דת מוסלמים בכירים, ואף ביצירה הספרותית והקולנועית.

השינויים המפליגים הללו קשורים במהותם בהתפתחויות הגאו-פוליטיות האדירות שמטלטלות את המזרח התיכון במהלך שני העשורים האחרונים, החל בפיגועי ה-11 בספטמבר והפלישה האמריקאית לעיראק ועד לפרוץ האביב הערבי ועליית כוחה של איראן. לרוב, מקורם של השינויים הללו הוא "מלמעלה", מהאליטות השולטות, והשאלה היא האם המסר עובר באופן מוצלח גם "מלמטה", לשכבות העממיות הרחבות. כמו כן, חשוב לנסות להבין האם לשינוי כיוון זה עשויות להיות גם השלכות מדיניות בהקשר של פתרון הסכסוך עם הפלסטינים וחיזוק הקשרים בין ישראל למדינות במזרח התיכון.

מטרת מאמר זה היא לסקור את התמורות שחלו ביחסי המדינות הערביות במזרח התיכון ביחס ליהודים החל מתחילת שנות ה-2000 ועד היום. המאמר ממקם תמורות אלו בהקשר מדיני רחב, שמתייחס גם לשיפור היחסים בין מדינות במזרח התיכון לישראל ולחיזוק הברית שלהן עם ארה"ב. הוא מציג את הקושי של המשטרים והחברות הערביות להבחין בין יהודים לישראל, מתאר בקצרה את גילויי האנטישמיות שהיו רווחים במחצית השנייה של המאה העשרים בתקשורת ובתרבות הערבית-מודרנית וסקור את השינויים הגאו-פוליטיים והתודעתיים שחלו במדינות ערביות ושהשפיעו על התפתחות השיח הבין-דתי בין יהודים למוסלמים. המאמר מתמקד ביחסים בין ישראל למדינות הערביות, ובמיוחד במדינות "הליבה" במזרח התיכון. הטענה המרכזית של המאמר היא שחלה תפנית משמעותית ביחס של המשטרים הערביים כלפי היהודים במהלך שני העשורים האחרונים, בזכות השינויים הגאו-פוליטיים במזרח התיכון ורצון להקרין נאורות ומודרניות בעיני המערב. הדיאלוג הבין-דתי היהודי-מוסלמי שהולך ומתפתח בזכות התפנית הזאת יכול להוסיף ממד חיובי למשא ומתן עתידי לשלום בין ישראל לפלסטינים ולתרום להצלחתו.

ב. להפריד בין יהודים לישראל

מאז 1948, ניסו משטרים ערביים לעשות הפרדה ברורה בין יהודים למדינת ישראל ובכך להדוף מראש את ההאשמות של ישראל והמערב באנטישמיות. ההפרדה המלאכותית הזאת, שבתחילה נשענה על הסברה שרק מיעוט של יהודי העולם יתגורר בישראל, לא מנעה מהמשטרים במצרים, סוריה, לבנון, עיראק, לוב, אלג'יריה ומדינות נוספות לפגוע ביהודים בארצם, לנשל אותם מרכושם, להדיר אותם מהחיים הציבוריים ובסופו של דבר לגרש אותם משטחן.

* ח"כ לשעבר קסניה סבטלובה היא מנהלת התכנית ליחסי ישראל-המזרח התיכון במכון מיתוים ועמיתת מחקר בכירה במכון למדיניות ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי הרצליה.

כך, למרות שהקו הרשמי של המשטרים הערביים תמיד גרס כי חייבים לנהל את המאבק נגד מדינת ישראל והתנועה הציונית ולא עם היהודים, כבר משנות החמישים התמונה הלכה והסתבכה. היהודים מיוצגים בקריקטורות המצריות והסוריות כיצורים זדוניים ורעים, במיטב המסורת של הקריקטורות האנטישמיות האירופיות, ספרי הלימוד מירדן ועד אלג'יריה כללו תיאורים שליליים של היהודים, והדרשנים במסגדים נהגו להשוות בין היהודים לקופים וחזירים. גם בקולנוע ובטלוויזיה הדימוי של היהודים היה שלילי ביותר: יהודי ארצות ערב והאסלאם הוצגו כמרגלים של מדינת ישראל שנאמנותם תמיד נתונה בספק, נוכלים ורמאים. ערב הסעודית אסרה כניסת יהודים (מלבד מוזמנים רמי-דרג שהוזמנו על ידה), ובעיצומה של האינתיפאדה השנייה הוצבו בחלונות הראווה של חנויות רבות במדינה שלטים שאסרו על כניסת כלבים ויהודים.

באותה עת היה נדמה ש-1,400 שנות קיום משותף מוסלמי-יהודי וערבי-יהודי הסתיימו לעד באקורד צורם ומתריס. הביטוי הגרוטסקי ביותר לניסיון לעשות הפרדה בין יהודים לישראל הוא ההיאחזות הערבית בפלג הקטן של "נטורי קרתא" שמקפידים להגיע להלוויות של מנהיגים ערביים, מבקרים בטהראן ומפגינים בארה"ב ובאירופה יחד עם הפלסטינים נגד מדינת ישראל. גם כשמצרים וירדן כוננו הסכם שלום עם ישראל, היחס החשדני והמתנשא כלפי היהודים נותר בעינו. אנשי דת, עיתונאים וסופרים המשיכו להתבטא בחריפות נגד ישראל ונגד היהודים, כשחלקם נשענים על רטוריקה אסלאמיסטית עוינת שמזהה את היהודים כאויבי האסלאם והמוסלמים.

במהלך השנים שעברו מאז, התמונה הזאת השתנה באופן משמעותי ביותר. ההסתה האנטישמית בתקשורת המצרית, וגם במידה מסוימת במצרים וירדן קטנה באופן משמעותי, המשטרים הערביים החלו במלאכת השיפוץ של אתרי מורשת יהודיים שהיו נטושים ועזובים במהלך שנים רבות (בתי הכנסת ובתי הקברות במצרים, בתי הקברות במרוקו ועוד), מדינות המפרץ פתחו בדיאלוג בין-דתי מרשים בהשתתפות רבנים מארה"ב וישראל, ורב אמריקאי-ישראלי אף נפגש עם המלך הסעודי, דבר שלא ניתן היה להעלות על הדעת רק לפני מספר שנים.

למדינות ערביות רבות יש אינטרסים משותפים ואויבים משותפים עם מדינת ישראל, אך כל עוד לא נמצא פתרון לסוגיה הפלסטינית הן בוחרות שלא להחצין את היחסים עמה, גם מחשש לתגובה חריפה של הרחוב הערבי. לעומת זאת, יחסים עם "יהדות העולם" וקידום של דיאלוג בין-דתי מעניקים למדינות הערביות נקודות נוספות במערב מבלי שיסכנו את עצמן בהושטת יד בפומבי לישראל. במובן מסוים, גם היום המדינות הערביות מנסות לעשות הפרדה בין ישראל ליהודים, אך הפעם ברקע נמצא שיתוף הפעולה בין ישראל למספר מדינות במזרח התיכון ורצון הדדי בהתקרבות הדרגתית.

ג. שנות ה-2000 מבשרות השינוי

דווקא בתום עידן האינתיפאדה השנייה, שהתאפיין בהסתה בלתי פוסקת נגד ישראל וגילויי אנטישמיות חריפים, חלה תפנית מפתיעה ומעניינת שהייתה קשורה לא בהכרח ביהודים ובישראל, אלא במצב הגאו-פוליטי החדש שנוצר במזרח התיכון. לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר, ערב הסעודית הייתה זקוקה לשינוי מגמה ושיפור תדמיתה, הפלישה האמריקאית לעיראק גרמה להפלתו של צדאם חוסיין ולעליית קרנה של איראן כמעצמה האזורית. כמו כן, הגלובליזציה והאינטרנט הפכו את התכנים שהתפרסמו בעיתונות הסעודית והמצרית ואת הדרשות במסגדים לזמינים לכל, וגילויי האנטישמיות המזעזעים גרמו לתגובות נזעמות של הארגונים היהודיים בארה"ב ובעולם, ולעיתים גם של מדינות המערב.

כאשר באפריל 2002 הציג יורש העצר הסעודי דאז הנסיך עבדאללה בין עבד אל-עזיז את היוזמה הסעודית, שכעבור זמן קצר הפכה ליוזמה הערבית לשלום במזרח התיכון, הייתה זו יריית פתיחה שסימנה תחילתו של עידן חדש ביחסי מדינות ערב, ישראל והיהודים. כשהיוזמה הסעודית הוצגה ואומצה על ידי הליגה הערבית, בתקשורת הסעודית עדיין רווחו עלילות דם אנטישמיות וקריאות לבוא חשבון עם היהודים שכוננו "אלה שבגדו בנביאים, בני החזירים והקופים".

אך ככל שעבר הזמן, התקשורת הסעודית, ובראש ובראשונה העיתון הפופולרי "אל-שארק אל-אווסאט" החלו לפרסם כתבות ומאמרים בהם נחוותה דעתה חיובית על ישראל. באחד מהמאמרים הללו, טען עבד אל-רחמן אל-ראשד, אז העורך הראשי, שישראל פחות מסוכנת לערבים מחמאס, חיזבאללה ואיראן. כיום הטענה הזאת

הפכה לרווחת, אך בתקופה ההיא (2006-2007) זה היה עניין נדיר, ומילותיו של אל-ראשד עוררו סערה בתקשורת הערבית, שברובה הייתה הרבה יותר ביקורתית כלפי ישראל והיהודים.

בערך באותה עת, החלו להתפרסם במגזין האינטרנטי הסעודי "אילאף" זכרונות של פרופ' שמואל מורה ז"ל על ילדותו ועל חיי הקהילה היהודית בעיראק. הזכרונות הללו גרמו לפרץ של נוסטלגיה בעיראק, ובתגובות למאמריו המרתקים רבים כתבו בערגה על החיים המשותפים לצד הקהילה היהודית, שהייתה קיימת בעיראק עד תחילת שנות החמישים. בשנת 2017 כשפרופ' מורה הלך לעולמו, ב"אילאף" פורסם נקרולוג מרגש שכותבו התייחס גם לגירוש הכואב והמשפיל של יהודי עיראק, וגם לאהבה מהולה בכאב ועלבון אותה חש כל חייו כלפי מולדתו. פרופ' מורה, שעמד בראש התאחדות של אקדמאים יוצאי עיראק, ניהל במשך שנים רבות דיאלוג ושיתוף פעולה פורה עם שורה של אינטלקטואלים ערביים, בעיראק ובמדינות אחרות. הוא לא היה איש שמאל והחיבור בינו לבינם לא נסוב על נושאי השלום וחלוקת הארץ, אלא על התרבות וההיסטוריה המשותפת של ערבים ויהודים במזרח התיכון. בשקט והרחק מאור הזרקורים, שיתוף הפעולה הזה הניב מאמרים משותפים בתחומים של ספרות, מחקרים וחיבורים. במהלך המחצית השנייה של שנות האלפיים הדיאלוג הזה הפך ללגיטימי ואף גלוי בחסות השינויים הטקטוניים במזרח התיכון – נפילתו של צדאם חוסיין ועליית כוחה של איראן. גם הקשר ארוך השנים בין בית המלוכה הבחרייני עם ראשי תנועת החב"ד הפך לנחלת הכלל וזאת הייתה רק ההתחלה. בבחריין קיימת קהילה יהודית קטנה, ואחת מבנות הקהילה אף כיהנה בתור חברת פרלמנט ולאחר מכן מונתה לתפקיד שגרירת בחריין בארה"ב, שם התפללה בבית חב"ד. מלך בחריין, חמד בן עיסא אל-חליפה מנהל קשרים הדוקים וארוכי טווח עם רבנים בכירים בתנועת החב"ד שמרבים לבקר בבחריין וגם מקיימים פגישות עם המלך בארה"ב.

ד. הדרך לוושינגטון עוברת בבית הכנסת

בעקבות האביב הערבי, שהחל לפני עשור וגרם לרעידת אדמה במזרח התיכון, המערכת הערבית החלה להיחלש, והקרעים בה הפכו לרבים וגלויים. האחים המוסלמים זכו בבחירות הדמוקרטיות הראשונות במצרים, והגיעו לשלטון גם בתוניסיה. משטרים ערביים בכל האזור חשו סכנה גדולה מכיוון האחים המוסלמים וארגוני האסלאם הקיצוני מחד, ואת הנשיפה האיראנית מאידך. סוריה גורשה בבושת פנים מהליגה הערבית ופיתחה תלות גדולה באיראן שנלחמה את מלחמתה כנגד המורדים הסונים; קטר, שסירבה ליישר קו ולשתף פעולה עם ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות ומצרים נגד האחים המוסלמים ואיראן, הפכה ממנוחה; לוב, תימן וסוריה צללו לתהום של מלחמת האזרחים; ובמצרים הגיע לסופו השלטון הקצר של האחים המוסלמים לאחר מהפכה נוספת ב-30 ביוני 2013.

המשטרים הסוניים המאומים על ידי איראן וחוסר יציבות פנימית תלו תקוות בארה"ב על מנת שתתמוך, תציל ותגן עליהם מפני האויבים האפשריים. המצב הבלתי-רגיל הזה מבחינת החולשה הערבית גרם למדינות ערביות רבות לשקול מחדש את מערכת היחסים שלהן עם ישראל, שהפכה ממדינה עוינת לשותפה פוטנציאלית נגד הסכנות המשותפות.

הסברה הרווחת במזרח התיכון גורסת כי הדרך לוושינגטון עוברת בירושלים. בנוסף, ישנה באזור גם אמונה רווחת ש"היהודים שולטים בעולם" (או לפחות בארה"ב). באווירה זאת, אימצו מדינות ערביות מדיניות חדשה שבמסגרתה נוצרו קשרים בין ראשי מערכות ביטחון, שליטים, מנהיגים דתיים ולוביסטים למיניהם מהמזרח התיכון לבין פוליטיקאים, אנשי עסקים ואנשי דת, ישראלים ויהודים אמריקאים. קשרים דיסקרטיים היו קיימים עוד קודם לכן, אך עתה מה שהיה קיים התעצם ובמקביל נוצרו גם קשרים חדשים, חלקם גלויים יותר מאשר בעבר. הדרך החדשה לוושינגטון, מסתבר, עוברת בבית הכנסת.

הפאזה האחרונה והמעניינת ביותר החלה לפני כארבע-חמש שנים. במצרים התייצב שלטונו של עבד אל-פתאח א-סיסי, בערב הסעודית עלה כוכבו של יורש העצר מחמד בין סלמן שהתחבר עם האיש החזק מאבו-דאבי – יורש העצר מחמד בין זייד. ממשל חדש קם לו בארה"ב, והקלף היהודי, לאו דווקא היהודי-ישראלי, הפך לחזק במיוחד. במהלך השנים הללו התקיימו ביקורים רבים של אנשי דת יהודיים בערב הסעודית ובמדינות מפרץ אחרות כגון בחריין ואיחוד האמירויות. אחד המשמעותיים בהם הוא ביקורו בריאד של הרב דוד רוזן מהוועד היהודי האמריקאי בתחילת 2020, במהלכו פגש רוזן את המלך סלמן. לפני זמן לא רב, עוד אסרה ערב הסעודית על היהודים לבקר בשטחה, כך שמדובר לא רק בשינוי חיצוני אלא במהפכה אמיתית.

במהלך השנים האחרונות קטנו באופן משמעותי התבטאויות אנטישמיות מצד אנשי הדת במדינות המפרץ, וגם במצרים וירדן. גם הפרסומים האנטישמיים בעיתונות המצרית והלכו ופחתו באופן משמעותי (במפרץ מדובר במגמה מתמשכת, להוציא כלי התקשורת הקטרים, כגון אל-ג'זירה ואתרי החדשות השונים שנמצאים בשליטה הקטרית).

אבו דאבי הפכה את עצמה לבירת הסובלנות העולמית וקיימה מספר כנסים בהשתתפות של מנהיגים דתיים (של דתות מונותאיסטיות) רמי דרג, כולל רבנים מישראל ומארה"ב. ב-2022 צפוי להיפתח באבו דאבי בית כנסת חדש במסגרת של פרויקט בין-דתי מיוחד במינו בשם "בית אברהם". הכתבים הישראלים שהורשו להיכנס לבחריין על מנת לסקר את "הסדנה הכלכלית" של ג'ארד קושנר, בה הציג את החלק הראשון של "עסקת המאה", ביקרו בבית כנסת הקטן במנאמה, ונחשף כי בית כנסת פועל גם בדובאי מאז 2008 על מנת לאפשר ליהודים דתיים ולישראלים המבקרים להתפלל. באירוע של מרכז סימון ויזנטל שהתקיים ב-2017 בלוס אנג'לס, מלך בחריין אף גינה בפומבי את יוזמות החרם נגד ישראל, וב-2019 נערך בממלכה כנס בן-דתי בנוכחות הרב הראשי לישראל שלמה עמאר.

ועידת הנשיאים של הארגונים היהודיים העיקריים בארה"ב קיימה, בהובלת מלקולם הונליין, פגישות רמות דרג בין מנהיגים יהודיים אמריקאיים לבין מנהיגים ממדינות האזור (ובהם נשיא מצרים א-סיסי ונשיא תורכיה ארדואן), ואילו הרב האמריקאי מארק שנייר נפגש פעמים רבות עם שרים ומנהיגים בכירים בארצות המפרץ על מנת לקדם דיאלוג בין-דתי ואת היחסים בין המדינות הללו לישראל. לקראת המונדיאל ב-2022, שלטונות קטאר הודיעו על כך שליהודים ולישראלים שיוכלו להיכנס למדינה ללא הפרעה בתקופת התחרות יהיה זמין אוכל כשר.

במצרים, השלטונות שיפצו את בית הכנסת המרהיב נבי דניאל באלכסנדריה, פתחו לראשונה מזה עשרות שנים את בית הכנסת בקהיר "שערי שמיים" שם התקיימה תפילה בחג החנוכה, ושיפצו את בית הקברות היהודי העתיק "אל-בסאטין". מחמד אל-עיסא, בכיר סעודי העומד בראש ליגה מוסלמית עולמית הגיע לביקור במחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו ופרסם מאמר בושינגטון פוסט על כך שמוסלמים חייבים להכיר ולזכור את השואה. עיראק וסודאן הציעו ליהודים שעזבו לישראל לחזור לשטחן, מצרים וכוויית הפיקו סדרות על חיי הקהילות היהודיות בארצות הללו באמצע המאה העשרים (חארת אל-יהוד ואום הארון), וכמובן יש את מרוקו שמאפשרת לאורך השנים קיום של קשר ייחודי של יהודים יוצאי מרוקו למוסדות תרבות ודת במדינה.¹

ה. עיצוב מחדש של המציאות

האם אפשר, לאחר עשורים רבים של הסתה, שנאה ואנטישמיות, לעצב מחדש את דעת הקהל במדינות הערביות ולשנות את דעתם של ההמונים במזרח התיכון ביחס ליהדות, יהודים וישראל? כידוע, השינויים הללו לוקחים זמן ואין לצפות שבמחיי יד יעלמו האמונות הטפלות והסטראוטיפים. גם אם באבו דאבי, ריאד או מנאמה השליטים הפנימו שבמקום להילחם במדינת ישראל, עדיף להם להילחם עם ישראל נגד איראן, וגם אם הסוגייה הפלסטינית לא מדירה שינה מעיניהם כרגע, אין זה אומר שהמוני אזרחים ערביים במדינות הללו מחזיקים באותה דעה. תנועת ה-BDS בירדן ומצרים הולכת ומתעצמת, והופכת לדומיננטית ככל שעובר הזמן. פעיליה מצליחים לחבל בהופעות של אמנים שהופיעו בישראל, וקוראים להחרים את הסדרות שמגוללות את סיפורן של הקהילות היהודיות במדינות הערביות, אם היוצרים שלהם לא תוקפים את ישראל (כמו שקרה במקרה של הסדרה הכווייתית "אום הארון"). בעוד שבערוץ הסעודי שודרה הסדרה הרמדאנית על חיי היהודים בכוויית, בערוצים המצריים שודרה סדרה עתידנית בשם "הסוף" שקראה להשמדת ישראל וחזרתם של היהודים לארצות המוצא שלהם. גם האנטישמיות האוחזת בחוגים האסלאמיסטים לא נעלמה.

כשפעילי האחים המוסלמים רוצים להשחיר את פניו של הנשיא המצרי או את השליטים הערביים, הם "תופרים" להם אילן יוחסין יהודי או מאשימים אותם בכך שהם הפכו ללוביסטים של היהודים ועושי דברם. הרשתות הערביות מלאות בגילויי אנטישמיות גם כיום. יחד עם זאת, במקביל לגילויי השנאה הרגילים, יש גם לא מעט התעניינות בישראל ובתולדות היהודים בארצות ערב ובמורשת היהודית בארצות אלה. נראה כי הדור

¹ ההתפתחויות החשובות במרוקו לא נכללו במאמר זה שמתרכז בעיקר במדינות הערביות הקרובות לישראל מבחינה גאוגרפית, כאלה שנלחמו בישראל או ניהלו נגדה ונגד היהדות קמפיינים זדוניים בעלי אופי אנטישמי. להרחבה על המרכיב היהודי ביחסי ישראל-מרוקו, ראו: עינת לוי, "ישראל ומרוקו: שיתופי פעולה עם שורשים", [מכון מיתוויים](#), יולי 2018.

הצעיר במזרח התיכון סקרן הרבה יותר לגבי ישראל, שנתפסת כמעצמה אזורית צבאית וטכנולוגית, וגם לגבי העבר של היהודים בעולם הערבי והמוסלמי. הפעילות המבורכת של משרד החוץ הישראלי בשפה הערבית פותחת צוהר בפני משתמשי הרשתות החברתיות דוברי הערבית לשני העולמות הללו, אך כמובן שאפשר וצריך לעשות עוד.

מדינת ישראל הייתה יכולה להשתמש בשעת כושר הנוכחית ובחלון ההזדמנויות שנוצר ביחס אליה ואל היהודים על מנת לקדם מדיניות שמכוונת לשלום ולדו-קיום. החזרה לשולחן המשא ומתן עם הפלסטינים הייתה מאפשרת לשותפות הערביות של ישראל לצאת מהצל ולעבור לשלב הבא, של הכרה בישראל כבית הלאומי של העם היהודי מבלי לחשוש שהדבר ישליך על מצבן הפנימי או יסבך אותן עם הפלסטינים. לדיאלוג הבין-דתי יש תפקיד חשוב בעשיית השלום, כמו גם למיגור האמונות הטפלות והסטראוטיפים ביחס ליהודים. תהליכי השלום בצפון אירלנד ודרום אפריקה, שם אנשי דת היו חלק משמעותי מתהליך הפיוס והשימור של השינוי שהושג בעמל רב על ידי הפוליטיקאים, מהווים עדות לתפקיד חשוב זה. סביר להניח שמגמת ההתקרבות ליהדות וליהודים, שהחלה במספר מדינות ערביות כבר לפני שני עשורים וכעת הפכה לחלק בלתי נפרד מהמדיניות שלהן, לא תעלם, גם אם לא תהיה פריצת דרך בקרוב בערוץ הישראלי-פלסטיני. אך, בהעדר פריצת דרך שכזו, מגמה זו גם לא תממש את מלוא הפוטנציאל שלה מבחינת שיפור היחסים לא רק בין הדתות והמשטרים, אלא גם בין העמים עצמם. הקלף היהודי יכול לעזור למדינות האזור לשפר את תדמיתן בעיני וושינגטון, אך לבדו הוא לא יוכל לגשר על הפערים הקיימים וליצור שותפות ממשית בין ישראל לשכנותיה הערביות. יש לקוות שממשלת ישראל החדשה תשכיל להשתמש בנתונים המעודדים על מנת לקדם את השלום ובכך לתרום ליציבות ולביטחון של מדינת ישראל.